

**อิทธิพลของพระพุทธศาสนาหายานต่ออารยธรรมขอม
ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7
The Influence of Mahayana Buddhism to Khmer
Civilization in the Period of Jayavorman the Great**

ดร.บรรพต แคนไธสง¹

และพระปลัดกิตติ ยุตติธโร, ดร.²

วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย^{1,2}

Corresponding Author, E-mail:

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งเน้นศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของพระพุทธศาสนาหายานที่อาณาจักรขอมได้รับมาจากประเทศอินเดีย โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาหายานที่เจริญรุ่งเรืองในยุคราชวงศ์คุปตะราชวงศ์ปาละและราชวงศ์ศาคทวาหนะ ซึ่งมีอิทธิพลมากต่อดินแดนสุวรรณภูมิหรือภูมิภาคอนุชานเญี การรู้แหล่งที่มาของความเชื่อของสังคม ต้นกำเนิดของศิลปะและวัฒนธรรมของไทยและเพื่อนบ้าน ทำให้เรารู้รากเหง้าแห่งอัตลักษณ์ของชนเผ่าในอนุชานเญี ซึ่งก็จะนำไปสู่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และการพัฒนาสังคมที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงโดยอิงอาศัยกระแสการพัฒนาจากตะวันตกให้น้อยลง โดยมุ่งสร้างความสัมพันธ์และความร่วมมือระหว่างประเทศกลุ่มสมาชิกอาเซียนที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและนิกายมหายานทั้งด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรมและการสร้างเอกภาพของกลุ่มชน นอกจากนี้บทความนี้เป็นการศึกษาแนวคิดและหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา นิกายมหายานที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นำมาใช้ในการบริหารอาณาจักรขอม (Kingdom of Khmer) อันยิ่งใหญ่ในอดีต และศึกษาอิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนา นิกายมหายานที่ส่งผลต่อสังคม ศิลปะและวัฒนธรรม ที่สำคัญคือการศึกษาที่พระองค์นำเอาหลักพุทธปรัชญามหายานมาประยุกต์เป็นรูปแบบการปกครองที่ทรงอิทธิพลยิ่งต่ออาณาจักรขอมในอดีตหรือกลุ่มประเทศอาเซียนตอนบน อันมีประเทศกัมพูชาเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร ผลจากการศึกษาพบว่าพระพุทธศาสนาหายานมีอิทธิพลต่ออาณาจักรขอม 2 ด้าน คือ 1.ด้านปรัชญาคำสอนที่มาจากอุดมคติแบบพระโพธิสัตว์ซึ่งถูกยกขึ้นมาแทนอุดมคติแบบพระอรหันต์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อต่อสู้กับปรัชญาคำสอนของศาสนาพราหมณ์ 2.ด้านการเมืองการปกครองที่พระเจ้าชัยวรมันทรงนำอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์มาประยุกต์ใช้ในการบริหารประเทศแทนปรัชญาการเมืองลัทธิเทวสิทธิ์ (Divinity Theory) ของศาสนาพราหมณ์อินเดีย แต่อย่างไรก็ตามบทความชิ้นนี้ เป็นการมุ่งสร้างความสัมพันธ์ความเข้าใจที่ดีระหว่างประเทศในกลุ่มอาเซียนที่ได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมอินเดียทั้งศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา เพื่อเข้าใจวัฒนธรรมร่วมของประชาชนในภูมิภาคอาเซียน อันจะนำไปสู่การร่วมมือของพุทธศาสนิกชนระหว่างสองประเทศต่อไป

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนาหายาน, พระเจ้าชัยวรมันที่ 7, อาณาจักรขอม, พระเจ้าอโศกมหาราช

Abstract

This article focused on the analytical study of influence of Mahayana Buddhism, which Khmer empire received from India, especially, Mahayana Buddhism raised in the period of Gupta dynasty, Pala dynasty, and Satvahna dynasty, which have the influence to Suvarnabhumi territory or Southeast region. To know the source of belief in society, origins of the art and culture of Thailand and its neighbor country, it made us understand the root of identity of the race in Southeast Asia. It caused to human resource development and social development which related to the fact and based on the development trend from the West less. It should focus on building of relations and cooperation among ASEAN member countries that are influenced by Theravada and Mahayana Buddhism, religious art, culture, and unity of the people. In addition, this article studied the concepts and doctrines of the Mahayana Buddhism which King Jayavorman VII uses in ruling of Khmer Kingdom in the past, and the influence of doctrine of Mahayana Buddhism that affected to society, art and culture. The important aspect was that he applied the Mahayana Buddhist philosophy into a government system that has a great influence on the Khmer empire in the past or the upper ASEAN countries, which Cambodia as the center of the Empire. The result of the study shrew that Mahayana Buddhism had two influences on the Khmer empire, namely; 1) philosophy and doctrine derived from the Bodhisattva ideal which was raised in place of the Arahant ideal of Theravada Buddhism, and to fight the Brahman doctrine, 2) the political and administrative issues that King Jayavorman applied to the Bodhisattva's ideology in the administration of the country instead of the political philosophy as Divinity Theory which derived from the doctrine of the Brahmanism and Hinduism. However, this article aimed at establishing good understanding and relationship between ASEAN countries that are influenced by Indian civilization, both Brahmin and Buddhism. The understanding of the common culture of people in ASEAN would lead to the cooperation of Buddhists between the own countries.

Keywords: Mahayana Buddhism, Jayavorman the Great, Khmer Empire, Asoka the Great.

1. บทนำ

การศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์อาณาจักรขอมช่วยให้เราเข้าใจประเทศเพื่อนบ้านอย่าง กัมพูชา ในฐานะที่เป็นบันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์ของประชาคมอาเซียน จึงเป็นงานศึกษาวิจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมชาวพุทธในภูมิภาคอาเซียนหรือดินแดนสุวรรณภูมิในอดีต ทั้งในด้านความเชื่อ การปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมให้แก่สังคม นอกจากนั้นบทความนี้ต้องการศึกษาวิจัยความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในมิติของศาสนาและวัฒนธรรม เป็นการศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของ

พระพุทธศาสนานิกายมหายานที่เคยรุ่งเรืองและมีอิทธิพลต่อวัฒนธรรมในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง โดยเฉพาะประเทศในภูมิภาคอาเซียนตอนบน อันได้แก่ ราชอาณาจักรกัมพูชา ราชอาณาจักรไทย เพื่อนำไปสู่การพัฒนาความร่วมมือทางสังคมและวัฒนธรรมของพุทธศาสนิกชนในกลุ่มประเทศอาเซียนตอนบน อันจะนำไปสู่การปลูกฝังความเชื่อ คุณธรรมและจริยธรรมให้กับสังคม เมื่อสังคมดำรงชีวิตตามความเชื่อ คุณธรรมและจริยธรรมแล้วก็จะก่อให้เกิดความมั่นคงต่อภูมิภาค และเกิดการเสริมสร้างความเข้มแข็งต่อประชาคมอาเซียนสืบ โดยเฉพาอย่างยิ่งการมีความเชื่อความเข้าใจในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มุ่งประโยชน์ของสังคมเป็นสิ่งสำคัญ จะทำให้ผู้คนในสังคมมองไปที่ประโยชน์ของชาติ ประโยชน์ของพระพุทธศาสนา ตลอดจนประโยชน์ของเพื่อนมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญ โดยลดการกระทำที่มุ่งประโยชน์ส่วนตัวหรือพวกพ้องนอกจากนั้นการเข้าใจคุณธรรมและจริยธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง จะทำให้ผู้คนในสังคมไม่นิยมความรุนแรงทางออกของปัญหาด้วยสันติวิธี เชื่อมมั่นในความเสมอภาคเท่าเทียมกัน ความเป็นอิสระ และความเป็นญาติพี่น้องกันของผู้คนในประชาคมอาเซียน

สำหรับสาเหตุที่ผู้วิจัยต้องการศึกษาอิทธิพลของพระพุทธศาสนาต่อสังคม วัฒนธรรม และการปกครองในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เนื่องจากบริเวณพื้นที่อีสานใต้ คือ จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดสุรินทร์ และจังหวัดศรีสะเกษ เป็นพื้นที่ที่ปรากฏอารยธรรมขอมทั้งทางกายภาพคือปราสาทโบราณและทางจิตภาพคือวัฒนธรรม ความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในสังคม ดังนั้นการศึกษาเรื่องนี้จะช่วยให้เราเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมของคนไทยบางส่วน ตลอดจนสามารถเชื่อมโยงไปสู่ประชาคมอาเซียนคือประเทศกัมพูชา ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางอำนาจของภูมิภาคอาเซียนในสมัยที่อาณาจักรขอมเรืองอำนาจอีกด้วย

2.อารยธรรมขอมโบราณ

อาณาจักรขอมเป็นอาณาจักรโบราณเริ่มต้นขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 6 โดยเริ่มจากอาณาจักรฟูนัน มีที่ตั้งอยู่ที่ประเทศกัมพูชา มีอาณาเขตรอบคลุมพื้นที่บางส่วนของประเทศไทยลาวและเวียดนามในปัจจุบัน นับเป็นอาณาจักรที่มีแสนยานุภาพมากที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาได้อ่อนกำลังลงจนเสียดินแดนบางส่วนให้กับอาณาจักรสุโขทัย และแตกสลายในที่สุดเมื่อตกเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรอยุธยา มรดกที่สำคัญที่สุดของอาณาจักรขอมคือ นครวัดและนครธม ซึ่งเคยเป็นเมืองหลวงเมื่อครั้งอาณาจักรแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุด และยังมีลัทธิความเชื่อต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ศาสนาหลักของอาณาจักรนี้ได้แก่ ศาสนาฮินดู พุทธศาสนาเถรวาท และพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับจากศรีลังกา (Higham C., 2001: 9) ตามประวัติศาสตร์ของกัมพูชา จัดได้เป็น 4 ยุค จะได้กล่าวถึงพุทธศาสนาในยุคต่าง ๆ ดัง (Higham C., 2001: 12) นี้

1.ยุคฟูนัน (Funan) หรืออาณาจักรพนมหรือยุคก่อนเขมร (พ.ศ.600-1100) “ฟูนัน” เป็นภาษาจีน สันนิษฐานว่าเพี้ยนมาจากคำเขมรว่าพนมซึ่งแปลว่าภูเขา จดหมายเหตุของจีนเรียกฟูนัน เขมรนับถือทั้งศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา แต่ในราชสำนักและชนชั้นสูง นับถือ

ศาสนาฮินดูนิกายไศวะเป็นหลัก ในยุคพุนันตอนปลายพระมหากษัตริย์ได้หันมานับถือพระพุทธศาสนา ดังเอกสารฝ่ายจีนในราชวงศ์ซ่งทางภาคใต้ว่า (Higham C., 2001: 19) กษัตริย์พุนันพระนามว่าเกาณตินยะชัยวรมันทรงนับถือศาสนาพราหมณ์มาก่อนภายหลังทรงนับถือพุทธศาสนา ในรัชสมัยนี้ได้มีพระภิกษุชาวอินเดียรูปหนึ่งชื่อพระนาคหรือพระนาคเสนได้เดินทางไปยังประเทศจีนได้แวะที่พุนันก่อน และได้ทูลพระเจ้ากรุงจีนว่าประเทศพุนันนับถือศาสนาฮินดูนิกายไศวะ แต่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง มีภิกษุสามเณรมาก และสมัยนี้ได้มีพระภิกษุชาวพุนันชื่อสังฆปาละ (พ.ศ. 1002 – 1065) เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระอภิธรรม ได้เดินทางไปสู่ประเทศจีนและได้ศึกษาเพิ่มเติมจากพระภิกษุอินเดียชื่อคุณภัทรมีความแตกฉานในพุทธศาสนาเป็นที่เคารพศรัทธาของพระเจ้าจักรพรรดิบูตี้ (ครองราชย์ พ.ศ. 1046-1092) ทรงอาราธนาให้ท่านแปลคัมภีร์พุทธศาสนาเป็นภาษาจีน เช่นคัมภีร์ “วิมุตติมรรค” ซึ่งแต่งโดยพระอุปติสสะเถระ และยังได้รับนิมนต์จากพระเจ้าบูตี้ ให้เป็นผู้สอนธรรมในราชสำนัก นับว่าเป็นชาวพุนันที่มีชื่อเสียงรูปหนึ่ง เป็นที่รู้จักในบรรดาประเทศต่าง ๆ (Briggs L.P., 1951: 79) ในปลายพุทธศตวรรษที่ 11 พระเจ้าเกาณตินยะวรมันได้ส่งพระมหาเถระเขมร 2 องค์ ไปช่วยแปลพระไตรปิฎกจีน พระมหาเถระ 2 องค์นี้เป็นนักปราชญ์รู้หลายภาษา โดยเฉพาะภาษาสันสกฤต องค์ที่เลิศมีเกียรติติดชื่ออยู่ในพระไตรปิฎกจีนนั้นคือพระมหาเถระเสงโปลสังฆปาละ เกิดเมื่อ พ.ศ. 1067 ในประเทศจีน พระมหาเถระสังฆปาละได้แปลคัมภีร์วิมุตติมรรค อันเป็นคัมภีร์ของพระสงฆ์นิกายธัมมจฺฉินในเกาะลังกา เป็นคัมภีร์คู่กับคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์ ซึ่งประเทศที่นับถือลัทธิมหายานต่างรู้จักชื่อท่านทั้งสองนี้ดีมาก พระเถระเขมรทั้งสองรูปได้ช่วยแปลพระไตรปิฎก ข้อความแห่งคำแปลนั้นมีผลงานเป็นภาษาจีนแท้ (Briggs L.P., 1951: 89)

2. สมัยเจนละ (พ.ศ. 1100-1344) อาณาจักรเจนละตั้งอยู่ทางทิศเหนือของพุนัน ถือว่าเป็นยุคของเขมรหรือกัมพูชาที่แท้จริง ซึ่งถือว่าได้เริ่มต้นในสมัยเจนละนี้ พระเจ้าวรมันเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์องค์แรกของสมัยเจนละ ราว พ.ศ. 1093 กษัตริย์ในยุคต้นยังคงนับถือศาสนาฮินดูนิกายไศวะเป็นหลัก ต่อมาพุทธศตวรรษที่ 13 ได้มีกษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาคือสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 (ครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 1193 – 1256) มีหลักฐานแสดงว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่ มีศิลาจารึกที่วัดไพรเวียร์ ใกล้เมืองวยาธปุระ เมื่อ พ.ศ. 1207 กล่าวถึงกษัตริย์สองพี่น้องที่บวชในพุทธศาสนา พระเจ้าชัยวรมันที่ 1 ได้โปรดให้สร้างวัดถวายเป็นพุทธบูชา (Higham C., 2001: 69) หลักฐานจากข้อบันทึกของหลวงจีนอี้จิง ที่เดินทางไปอินเดียและผ่านทะเลใต้ว่า สมัยนั้นพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก มีวัดทั่วไปทุกแห่ง มีศาสนาพราหมณ์และพุทธอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ประชาชนทั่วไปนิยมบวชในพุทธศาสนา แม้พวกเจ้านายก็นิยมบวชเช่นเดียวกัน

ในพุทธศตวรรษที่ 14 พุทธศาสนาแบบมหายานได้เข้ามาเผยแพร่ในเอเชียอาคเนย์แล้ว และเขมรก็ยังได้รับเอาพุทธศาสนาแบบมหายานเช่นกัน แต่ก็ไม่มีอิทธิพลมากนักเหมือนเถรวาท ดั้งบันทึกของหลวงจีนอี้จิงกล่าวว่ภาคพื้นนี้มีนิกายพุทธศาสนา มาก มีทั้งนิกายมุลสรวิสาสดิวัตินเป็นนิกายในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤต หลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันไม่นานอาณาจักรเจนละก็แตกเป็น 2 ส่วน กลายเป็นเจนละบก หรือเจนละเหนือกับเจนละน้ำหรือเจนละใต้ ในตอนปลายยุค

เงินละน้ำตกรอยู่ในอิทธิพลของชาว หลังจากแยกกันประมาณ 1 ศตวรรษ ยุคเงินละก็สิ้นสุดด้วยสาเหตุขัดแย้งกับอาณาจักรชวากล่าวคือในตอนกลางพุทธศตวรรษที่ 14 กษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทรแห่งชวาได้ยกทัพเรือมาตีเงินละจับพระเจ้ามหิปติวรมันแห่งเงินละตัดพระเศียร ส่วนพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่งขึ้นครองราชย์สืบมาก็ได้ย้ายเมืองหลวงไปตั้งอาณาจักรใหม่ที่อื่น ยุคเงินละจึงสิ้นสุดลง

3.สมัยมหานคร (พ.ศ.1345-1975) ยุคมหานคร ได้แก่ยุคที่นครวัด นครธม ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ทะเลสาบ และอยู่ทางเหนือของเมืองเสียมราฐเป็นเมืองหลวงของกัมพูชา เป็นยุคที่อารยธรรมของขอมเจริญรุ่งเรืองมาก มีศิลปะและสถาปัตยกรรมที่โดดเด่นทางด้านศาสนา และปรากฏว่าพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเจริญรุ่งเรืองพร้อมกับศาสนาพราหมณ์ ส่วนพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทคงเป็นที่นับถืออยู่ในหมู่ประชาชนทั่วไป ส่วนทางชั้นสูง หรือในราชสำนักนับถือพุทธศาสนาแบบมหายานและถือลัทธิพราหมณ์ ในยุคนี้ได้มีธรรมเนียมถือศาสนาคณะอย่างระหว่างพระราชากับปุโรหิต ถ้าพระราชาก็เป็นพุทธปุโรหิตเป็นพราหมณ์หรือถ้าพระราชาก็ถือพราหมณ์ ปุโรหิตถือพุทธถือเป็นประเพณีที่ยึดถือต่อกันมาหลายร้อยปี (Higham C., 2001: 72)

ในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เริ่มแต่ปี พ.ศ. 1724 ทรงมีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดในประวัติศาสตร์เขมร ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาจนเจริญรุ่งเรืองที่สุด ทรงย้ายราชธานีไปที่ใดก็จะสร้างวัดวาอารามด้วย พระองค์ทรงเอาใจใส่ในกิจการพระพุทธศาสนามาก ทรงสร้างปราสาท และพระพุทธรูปจำนวนมาก ทรงสถาปนาปราสาทตาพรหมเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ มีพระมหาเถระเป็นศาสตราจารย์ใหญ่อยู่ถึง 18 องค์ และอาจารย์รองลงมาถึง 2,740 องค์เป็นผู้สอน พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ยังทรงให้ราชกุมารไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกาแล้วทรงผนวชที่วัดมหาวิหารในปลายยุคมหานครศาสนาพราหมณ์ และมหายานเสื่อมถอยลง คงเหลือแต่เถรวาทที่เจริญรุ่งเรือง และได้รับการนับถือจากคนทุกระดับตั้งแต่กษัตริย์ลงไป (Dutt, N., 1930: 12)

3.อิทธิพลของพุทธปรัชญามหายานต่ออารยธรรมขอม

ตามประวัติพุทธศาสนาที่เราทราบกันทั่วไปว่า พุทธศาสนาฝ่ายหินยานได้เข้ามาตั้งมั่นในดินแดนสุวรรณภูมิก่อน แล้วมหายานจึงแพร่หลายตามเข้ามาในตอนหลัง แล้วก็เจริญควบคู่ไปกับหินยานแล้วมหายานก็เสื่อมไปจากดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจเหมือนกันว่ามหายานแพร่หลายเข้ามาได้อย่างไร และทำไมจึงเสื่อมความนิยมไป ปรัชญาแนวคิดที่แตกต่างของพระพุทธศาสนาทั้งสองนิกายน่าจะเป็นตัวชี้วัดบทบาทและอิทธิพลของนิกายมหายานและนิกายเถรวาทในภูมิภาคอาเซียน ดังนั้นจึงขอกล่าวถึงความแตกต่างของแนวคิดทั้งสองนิกายดังนี้

พระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในบาลีนิกายต่าง ๆ เป็นระบบที่ตั้งอยู่บนหลักศีลธรรมอันแท้จริง ไม่มีช่องว่างที่จะให้เทวนิยมหรือการดำเนินชีวิตตามแบบเทวนิยมแทรกเข้ามาได้เลย กล่าวอีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าไม่เคยยอมรับว่าเป็นผู้กุมชะตาของมนุษยชาติ พระองค์ไม่เคยทรงแนะนำสั่งสอนสาวกถึงการสวดอ้อนวอน หรือการเซ่นสรวงบูชาอย่างที่พวกพราหมณ์สอนกันอยู่ พระองค์ทรงเห็นว่าความหลุดพ้นของมนุษย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสวดอ้อนวอนและการเซ่นสรวงบูชา แต่ขึ้นอยู่กับ

ความพยายามชอบและความเห็นชอบของตนเอง คำสอนของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้อาจเรียกได้ว่า “ความหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติ” (Dutt, N., 1930: 19)

อย่างไรก็ตามเมื่อเราพิจารณาคัมภีร์พระพุทธศาสนา 3 หรือ 4 ศตวรรษต่อมา เราจะพบว่าพระพุทธศาสนาได้เปลี่ยนแปลงไปจนมีลักษณะตรงกันข้ามกับคำสอนดั้งเดิม พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานได้เปลี่ยนพระพุทธเจ้าผู้เป็นมนุษย์ให้เป็นเทพเจ้าสูงสุด ดำรงอยู่ตลอดกาลนิรันดร เป็นประธานของโลกและพร้อมที่จะอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้ที่จงรักภักดีต่อพระองค์ พระพุทธเจ้าที่ปรากฏในประวัติศาสตร์นั้น เป็นเพียงผู้แทนซึ่งพระอภิพุทธเจ้าทรงส่งลงมาประกาศธรรมช่วยมนุษย์ให้พ้นทุกข์ ในสมัยนั้นประชาชนเริ่มสวดอ้อนวอนพระพุทธรูป ประจบเอาใจพระองค์เพื่อให้พระองค์นำเขาไปสู่ความหลุดพ้น ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงกลายเป็นลัทธิพุทธะไปในสัทธิธรรมปุณฺธิริกสูตร คัณทวายุหสูตร และสูตรมหายานอื่น ๆ (Dutt, N., 1930: 29)

ในสมัยนั้นความหลุดพ้นถือกันว่าขึ้นอยู่กับความจงรักภักดี และการสวดอ้อนวอนอย่างจริงจังในคำสอนดั้งเดิม สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงสอนเมื่อตอนใกล้จะปรินิพพานก็คือ ให้ทุกคนปฏิบัติตามพระวินัยอย่างเคร่งครัดเพราะการปฏิบัติเช่นนั้นเป็นการบูชาอันสมควรแก่พระองค์ ยิ่งกว่าการบูชาด้วยอามิส ซึ่งไม่มีความจำเป็นอันใด (Inkrungkao P. Prasit, 1999: 46) เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าการที่พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นอเทวนิยม ได้กลายมาเป็นลัทธิมหายานซึ่งเป็นเทวนิยมก็เพราะการปฏิบัติของผู้ติดตาม ลัทธิมหายานได้เจริญแพร่หลายและมีอิทธิพล ก็เพราะสอนเรื่องความภักดี และมีความโน้มเอียงที่จะปฏิบัติตามความคิดของชาวฮินดูตลอดถึงความคิดของชาวเปอร์เซีย เพราะเหตุนี้เองลัทธิมหายานจึงได้ปิดบังรัศมีของหินยานซึ่งเป็นคู่แข่งจนหมดสิ้น แต่ลัทธิหินยานก็ยังมีอยู่ในอินเดียจนถึงวาระสุดท้ายแห่งพระพุทธศาสนาเหมือนกัน

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของลัทธิมหายานก็คือคำสอนให้บำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ โดยทำความดีด้วยตัวเองแล้วแผ่ผลความดีนั้นไปให้แก่สรรพสัตว์ทุกทั่วหน้า เพื่อปลูก “โพธิ” ในจิตใจของเขาให้ตื่นตัวขึ้น เมื่อเกิดอุตมคติเรื่องการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานขึ้นแล้ว ข้อปฏิบัตินั้นก็จึงถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์แห่งจิตใจที่ยอมเสียสละไม่ยึดถือในสิ่งใด อุตมคติอันยิ่งใหญ่ของมหายานนี้เองได้ถูกนำมาเป็นหลักการและแนวทางอันสำคัญเมื่อพระเจ้าชัวยวรมันที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ปกครองอาณาจักรขอม

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นช่วงที่พระเจ้าชัวยวรมันที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ปกครองอาณาจักรขอมสมัยพระนคร ทรงกอบกู้เอกราชจากชนชาติจามทรงสถาปนาเมืองนครธมขึ้นเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ ทรงเปลี่ยนศาสนาจากศาสนาฮินดูเป็นพระพุทธศานามหายาน ทรงสร้างศาสนสถานจำนวนมาก เพื่อแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระองค์ทั้งทางการเมืองและการพระศาสนา จากหลักฐานแสดงให้เห็นว่าศิลปะแบบบายน ซึ่งเป็นศิลปะรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคสมัยนั้น ได้แพร่กระจายไปทั่วดินแดนที่ประชาคมอาเซียนตอนบนอันได้แก่ ราชอาณาจักรกัมพูชา ราชอาณาจักรไทย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว และสาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม

4. บทบาทของพระพุทธศานามหายานต่ออาณาจักรขอม

สมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมายุอยู่จนถึงหลังปรินิพพานราว 100 ปี มาแล้ว พระพุทธศาสนาดั้งเดิมยังบริสุทธิ์ตามพุทธพจน์ที่ปรากฏตามพระบาลี สมัยนี้นักปราชญ์เรียกว่า Primitive Buddhism พระพุทธศาสนาดั้งเดิมไม่มีลัทธิพราหมณ์หรือชาตกอันแสดงอภินิหารใด ๆ เข้ามาปะปน ครั้นล่วงสมัย 100 ปีมาแล้ว พระพุทธศาสนาดั้งเดิมเปลี่ยนแปลงไปตามความคิดและวิธีการปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ การปฏิบัติธรรมแยกออกเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อย มีธรรมของศาสนาอื่นเข้ามาปะปนอยู่ด้วย นักปราชญ์เรียกพระพุทธศาสนาสสมัยนี้ว่า Semi-Hinayana Buddhism

ครั้นถึงสมัยสุดท้าย ลัทธิเถรวาทกับฝ่ายอจาริยวาทแยกจากกันเด็ดขาดไม่ขึ้นตรงต่อกัน ทั้งในส่วนธรรม ส่วนวินัย ส่วนการปกครอง และผู้อุปถัมภ์บำรุง คำสอนต่าง ๆ ถูกแยกแยะออก เพิ่มเติมขึ้นและลดลง นอกจากอาศัยคำสั่งสอนของครูบาอาจารย์เป็นหลักยังอาศัยหลักของลัทธิอื่น ศาสดาอื่นเพื่อความประสงค์แห่งการเผยแพร่ธรรมก็มีอยู่ในสมัยนี้ คัมภีร์มหายานที่สำคัญเกิดขึ้นหลายเล่ม เช่น คัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตราชซึ่งกล่าวถึงปรัชญาธรรมในลัทธิมหายาน การเสวยสุขของการบำเพ็ญตามธรรมนั้น ๆ สัทธิธรรมปณทริกสูตรที่เปรียบพระสัทธิธรรมเป็นเช่นดอกกุหลาบ ทสภูมิสูตรแสดงถึงภูมิবারมีที่บุคคลจะพึงบำเพ็ญเพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ หรืออันพระโพธิสัตว์จะพึงบำเพ็ญเพื่อพุทธภาวะ สุชาติพยุหสูตร แสดงเรื่องราวสวรรค์อันเป็นที่ประทับของพระอมิตาภะพุทธเจ้าและความสุขต่าง ๆ ในสวรรค์แห่งนั้น เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีคัมภีร์ที่สำคัญอีกเล่มหนึ่ง คือ ศรัทโธปาทสูตร หรือสัทโธปมสูตร แสดงถึงศรัทธาอันเป็นมรรคสายแรกที่จะพาบุคคลให้บรรลุสิ่งที่ปรารถนาได้ คัมภีร์เหล่านี้พระเถระองค์สำคัญของลัทธิ เช่น ท่านอัสโฆษ นาการชุน อสังคะและวสุพันธุ เป็นต้น เป็นผู้ค้นคว้านิพนธ์ขึ้นตามปัญญาญาณของท่าน (Chatterjee, A.K., 1987: 29)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ในหนังสือตำนานพระพุทธเจดีย์ว่า เมื่อเกิดลัทธิมหายานแพร่หลายในอินเดีย พวกชาวอินเดียก็พาลัทธิมหายานมาเที่ยวสอนตามประเทศเหล่านี้เหมือนเคยสอนศาสนามาแต่หนหลัง แต่มาสอนที่เกาะสุมาตราก่อนแล้วจึงเลยไปสอนที่เกาะชวาและประเทศกัมพูชา บางทีจะมีชาวอินเดียอีกพวกหนึ่งมาจากมณฑลรัฐพาทะพุทธศาสนาลัทธิมหายานมาเที่ยวสั่งสอนในประเทศพม่า มอญ ตลอดจนกรุงทวารวดี แต่หากมีใครมีใครสนใจเลื่อมใสจึงไม่ปรากฏเค้าเงื่อนว่าลัทธิมหายานได้มาเจริญแพร่หลายในชั้นนั้น

ครั้นเมื่อราว พ.ศ.1300 กษัตริย์ซึ่งครองกรุงศรีวิชัยในเกาะสุมาตรามีอาณาเขตมากแผ่อำนาจเขตมาถึงแหลมมลายู (ตั้งแต่จังหวัดสุราษฎร์ธานีลงไปจนกระทั่งถึงจังหวัดปัตตานี) พวกชาวศรีวิชัยนับถือพระพุทธศาสนาอย่างลัทธิมหายาน จึงได้นำลัทธินี้ขึ้นมาสั่งสอนในแหล่งจังหวัดที่ได้ไว้เป็นอาณาเขต ยังปรากฏหลักฐานพุทธเจดีย์อย่างลัทธิมหายานที่พวกชาวศรีวิชัยมาสร้างเอาไว้ปรากฏอยู่ เช่น พระมหาธาตุเมืองไชยา และพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชองค์เดิม (ได้ขุดพบเมื่อคราวปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุในรัชกาลที่ 5) และพระพิมพ์ดินดิบซึ่งทำตามประเพณีตามลัทธิมหายาน ซึ่งพระพิมพ์ดินดิบนี้ยังสามารถขุดค้นหาได้จนกระทั่งทุกวันนี้ เช่น ในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช จังหวัดตรังและจังหวัดพัทลุงลงไปจนถึงเมืองไทรบุรี จังหวัดปัตตานี ลักษณะพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ล้วนเป็นลัทธิมหายานและทำแบบแผนเป็นอย่างเดียวกับพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ที่เกาะชวาไม่ผิดเพี้ยน

สำหรับหลักฐานการเข้ามาของพุทธศาสนาหายานนั้น กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า เข้ามา 2 ทางด้วยกัน คือ เข้ามาทางเกาะสุมาตรา ดังได้กล่าวมาแล้วและอีกทางหนึ่งผ่านเข้ามาทางกัมพูชา พระองค์กล่าวว่า ประเทศไทยนั้นจะนับถือทั้ง 2 ลัทธิด้วยกัน ในเวลาเดียวกัน หรือนับถือลัทธิหายานเป็นสำคัญยิ่งกว่าลัทธิหินยานซึ่งมาอยู่ก่อนช้านานหลายร้อยปี ข้อนี้มีหลักฐานที่พระพุทธรูปเจดีย์ต่าง ๆ ซึ่งสร้างในประเทศนี้เมื่อสมัยที่กล่าวมาสร้างตามคติหายานแทบทั้งนั้น พระธรรมที่ใช้ธรรมภาษาสันสกฤตจนแพร่หลาย ระยะเวลาที่พุทธศาสนาหายานแพร่เข้ามาประเทศแถบสุวรรณภูมินี้คงจะราว ๆ พ.ศ.944

ในส่วนที่พระพุทธรูปศาสนาหายานเผยแพร่มารจากทางกัมพูชานั้นเกิดขึ้นตั้งแต่ยุคสมัยที่อาณาจักรขอมมีความเจริญรุ่งเรือง ดินแดนประเทศกัมพูชา หรือเขมรนั้น ในอดีตหลายพันปีมาแล้ว เป็นถิ่นฐานของชนชาติมอญ-เขมร อาศัยอยู่ สันนิษฐานว่า อพยพมาจากอินเดีย ผ่านเข้ามาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ของคาบสมุทรอินโดจีน แล้วกระจายกันอยู่ กระจุกกระจาย มีอำนาจครอบครองดินแดนคาบสมุทรอินโดจีนทั้งหมด ได้ผสมผสานกับคนในท้องถิ่นเดิม และกับคนที่อพยพมาทีหลัง ทั้งในชาติพันธุ์ และทางวัฒนธรรมมีความเจริญเพิ่มขึ้นตามลำดับ ต่อมาได้มีชนอินเดียเข้ามาติดต่อค้าขาย และได้นำเอาวัฒนธรรมอินเดียมาเผยแพร่ด้วย ทำให้กัมพูชารับเอาวัฒนธรรมอินเดียมาด้วย

เมื่อพุทธศาสนาได้เผยแผ่เข้ามาสู่สุวรรณภูมิ ดินแดนแถบประเทศกัมพูชา เป็นดินแดนแห่งแรกที่ได้เอาพุทธศาสนาจากอินเดีย และได้รับอิทธิพลในด้านความเจริญทางด้านจิตใจมาจากประเทศอินเดีย ศาสนาแรกที่เป็นศาสนาสำคัญของชาวกัมพูชา คือ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาที่รองลงมาคือ พระพุทธศาสนา ศาสนาทั้งสองนี้ ได้วางรากฐานลงในประเทศนี้เป็นครั้งแรก และในปัจจุบันนี้ ก็ยังแผ่อิทธิพลออกไปอย่างกว้างขวาง ประชากรส่วนใหญ่ยังคงนับถือศาสนาทั้งสองนี้อยู่

5.อิทธิพลของพระพุทธศาสนาต่อการปกครองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

คุณูปการที่สะท้อนผ่านจารึกประจำอำเภอโรกยาศาลา แสดงอุดมการณ์สำคัญของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ให้คนรุ่นหลังได้รับรู้ พระราชปณิธานของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ยืนยันได้ว่าพระองค์มีหน้าที่ช่วยเหลือผู้ทุกข์ยากและบำเพ็ญสาธารณประโยชน์เพื่อส่วนรวมตามคติพระพุทธศาสนาที่ทรงยึดถือ พระราชปณิธานและวัตรปฏิบัติที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงยึดถือป้องกันกับพระราชปณิธานและพระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกมหาราช พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดในการอุปถัมภ์และเผยแผ่พระพุทธศาสนา เรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราชมิใช่เป็นที่ยกย่องในประเทศอินเดียเท่านั้น ทว่าพระเกียรติคุณของพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นแนวทางปฏิบัติของเหล่ากษัตริย์ผู้เป็นพุทธมามกะในประเทศต่าง ๆ เช่นกัน

ศิลาจารึกทั้งหลายของพระเจ้าอโศกมหาราชแบ่งเนื้อหาออกเป็นสองกลุ่ม คือ เนื้อหาคำจารึกที่สะท้อนพระราชกรณียกิจของพระเจ้าอโศกด้านการปกครอง กล่าวคือ ให้ข้อมูลว่าพระเจ้าอโศกทรง

ปกครองทวยราษฎร์แบบบิดากับบุตร มีข้าราชการเป็นพี่เลี้ยงของทวยราษฎร์ ทรงถือประโยชน์สุขของประชาชนเป็นที่ตั้ง เน้นความยุติธรรมและความรวดเร็วในการปฏิบัติหน้าที่ข้าราชการ จัดให้มีเจ้าหน้าที่สั่งสอนธรรม จัดบริการสาธารณประโยชน์และสังคมสงเคราะห์ทั้งการชุดบ่อน้ำ สร้างที่พักคนเดินทาง ปลูกสวน รักษาป่าไม้ ไอสถศาล และสถานพยาบาลสำหรับคนและสัตว์ ในกลุ่มที่ 2 คือ พระราชกรณียกิจด้านการปฏิบัติธรรม เน้นทานคือการช่วยเหลือสรรพสัตว์ เอื้อเฟื้อด้วยพระราชทรัพย์และสิ่งของ ทรงคุ้มครองสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ โดยเฉพาะการฆ่าสัตว์เพื่อบูชาয়ัญ ส่งเสริมการปฏิบัติธรรมเพื่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล (ส.ศิวรักษ์, 2552: 254)

เมื่อพิจารณาข้อความจารึกโดยพระบรมราชโองการของพระเจ้าอโศกมหาราช พบว่ามีข้อความที่แสดงพระราชปณิธานและพระราชกรณียกิจของพระองค์ที่สอดคล้องกับข้อความในจารึกอาโรคยศาลาตาเหมือนโต้ง และจารึกทรายพอง ที่สะท้อนอุดมการณ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของทวยราษฎร์ให้พบความสุขที่ยั่งยืนเช่นเดียวกัน เนื้อหาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่มีการกล่าวถึงพระราชปณิธานของพระเจ้าอโศกมหาราช โดยมีสาระสำคัญของพระองค์ที่จะเกื้อกูลประชาชนให้พบแต่ความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ปรากฏในศิลาจารึกพิเศษแห่งกลิงคะ แห่งที่สองความว่า

ประชาชนทุกคนเป็นลูกของข้าฯ ข้าฯ ย่อมปรารถนาเพื่อลูกชายหญิงของข้าฯ ว่าขอเขาทั้งหลายพึงประสบสิ่งที่เป็นประโยชน์ เกื้อกูลและความสุข ทั้งที่เป็นไปในโลกนี้และโลกหน้า ทุกประการ ฉันทไค ความปรารถนาของข้าฯ ต่อประชาชนทั้งปวงย่อมเป็นฉันทนั้นเหมือนกัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2552: 137)

และเนื้อหาจารึก ฉบับที่ 6 ความว่า

กิจการอันใดที่ยิ่งไปกว่าประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกย่อมไม่มี และกิจการใดที่ข้าฯลงมือทำนั้นย่อมเป็นเพราะเหตุผลที่ว่า ข้าฯจักได้ปลดเปลื้องหนี้ของข้าฯ ที่มีต่อสัตว์ทั้งหลาย เพื่อว่าข้าฯ จักได้ช่วยเหลือสัตว์บางเหล่าได้รับความสุขในโลกบัดนี้ และสัตว์เหล่านั้นจักได้สวรรค์ในโลกเบื้องหน้า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2552: 151)

จะเห็นได้ว่าสาระสำคัญของข้อความสอดคล้องกับเนื้อหาจารึกประจำอาโรคยศาลาในการกล่าวถึงพระราชปณิธานอย่างแรงกล้าของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่จะบำบัดความทุกข์เดือดร้อนของเหล่าทวยราษฎร์ให้พบกับความสุขเช่นเดียวกัน ปรากฏในโคลกที่ 13 ด้านที่ 2 ความว่า

โรคทางกายของผู้มีร่างกายทั้งหลาย เป็นโรคทางใจของพระองค์ที่เจ็บปวดเสียดแทงเหลือเกิน เพราะว่าทุกข์ของทวยราษฎร์ก็คือทุกข์ของผู้ปกครอง แต่ทุกข์ของพระองค์นั้น ไม่นับว่าเป็นความทุกข์ ฯ (อัญชนา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 108)

และโคลกที่ 44 ด้านที่ 4 ซึ่งมีข้อความลักษณะเดียวกันว่า

พระราชอาพระองค์นั้น ผู้ทรงปรารถนาแรงกล้าถึงประโยชน์สุขสูงสุดแก่มวลมนุษย์ได้ตรัสพระราชปณิธานนี้อีกครั้งว่า ด้วยความดีที่ทำไว้แล้วนั้น ขอข้าพเจ้าได้ช่วยประชาชนทั้งมวล ซึ่งกำลังจมอยู่ในมหาสมุทรคือ ภพ (การมี การเป็น) ให้ข้ามพ้นไปได้ด้วยเทอญฯ (อัญชนา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 123)

ในส่วนเนื้อหาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กล่าวถึงการบริการทางด้านสาธารณสุข เพื่อรักษาผู้เจ็บป่วยและปศุสัตว์ ปรากฏในจารึกฉบับที่ 2 ความว่า

ในสถานที่ที่ทั้งปวงนั้น พระเจ้าอยู่หัวปรียทรรศี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพได้โปรดให้จัดบริการในด้านเวชกรรมไว้ 2 ประการ คือ การรักษาโรคของมนุษย์ประการหนึ่ง การรักษาโรคของปศุสัตว์ประการหนึ่ง เครื่องสมุนไพรที่เป็นยาสำหรับมนุษย์ และที่เป็นยาสำหรับสัตว์ ไม่มี ณ สถานที่ใด ก็โปรดให้นำเข้ามาและปลูกขึ้นไว้ ณ สถานที่นั้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552: 114)

พระราชจริยวัตรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สอดคล้องกับพระเจ้าอโศกมหาราช ดังข้อความจารึกประจำอาโรคยศาลา ที่แสดงอุดมการณ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่กล่าวถึงการบริการแพทย์และสถาปนาอาโรคยศาลาเพื่อรักษาผู้เจ็บป่วย ปรากฏในโคลกที่ 14 ด้านที่ 2 ความว่า

พระองค์ได้ให้ทหารกล้าคือเหล่าแพทย์ ผู้มีความเก่งกล้าในวิชาอาวุธคืออายุรเวท ชำข้าศึกคือโรค ซึ่งเป็นความเจ็บป่วยของทวยราษฎร์ด้วยอาวุธคือยา (อัญชนา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 108)

และในโคลกที่ 16 ด้านที่ 2 ความว่า

พระองค์ได้ทรงสร้างซึ่งพระโภษัชยสุคต พร้อมด้วยอาโรคยศาลา (โรงพยาบาล) โดยรอบพร้อมด้วยโอรสพระชินะ (คือ พระโพธิสัตว์) 2 พระองค์ (คือ สุริยะไวยโรจนะ และจันทระไวยโรจนะ) เพื่อความหายโรคของประชชนตลอดไป (อัญชนา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 109)

การกล่าวถึงความศรัทธาตามหลักพระพุทธศาสนาคือการให้ทาน จารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงยึดหลักการให้ทานเป็นส่วนสำคัญของพระราชกรณียกิจ ดังที่ปรากฏในจารึกฉบับที่ 8 ของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ว่า

ในการยาตราธรรมนั้น ย่อมมีกิจดังต่อไปนี้ คือ การเยยมเยียนสมณพราหมณ์และการถวายทานแก่ท่านเหล่านั้น การเยยมเยียนท่านผู้เฒ่าผู้สูงอายุ และการพระราชทานเงินทองเพื่อท่านเหล่านั้น การเยยมเยียนราษฎรในชนบท การสั่งสอนธรรมและซักถามปัญหาธรรมแก่กัน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552: 153)

และจารึกในฉบับที่ 9 ที่ว่า

มีคำกล่าวไว้ว่าการให้ทานเป็นความดี ก็แต่ว่าทานหรือการอนุเคราะห์ที่เสมอด้วยธรรมทานหรือธรรมทานุเคราะห์ย่อมไม่มี ฉะนั้นจึงควรที่ญาติมิตร เพื่อนรัก ญาติ หรือสหาย จะพึงกล่าวแนะนำกันในโอกาสต่าง ๆ ว่า (ธรรมทานหรือธรรมทานุเคราะห์) นี้เป็นกิจควรทำ นี้เป็นสิ่งดีงามแท้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552: 155)

สาระสำคัญที่สอดคล้องกันนี้ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในพระราชจริยวัตรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือ การให้ทานอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด ปรากฏในโคลกที่ 6 ด้านที่ 1 ความว่า

พระองค์มีสายน้ำคือการพระราชทานที่ทรงเพิ่มพูนให้ด้วยความพอพระทัยตลอดเวลา ผู้มั่งคั่งร่ำรวยด้วยสมบัติอันเป็นที่รัก พร้อมกับความเจริญของเหล่าอสุรที่ถูกทำให้ลำบากด้วยพิธี

บุชายัญและความสูญเสีย พระองค์แม้จะเหมือนพระกฤษณะ (มิดำ) แต่ก็มีพระฉวีวรรณสี
ขาว (อัญชญา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 105)

และในโคลกที่ 40 ด้านที่ 4 ที่ว่า

พระราชฯ แม้ทรงสุภาพอ่อนโยนและทรงเป็นผู้นำปวงชนนับไม่ถ้วน (ตามศัพท์ คือ แสนล้าน)
แต่ทรงมีสภาพเป็นดังคนขอทานที่เกิดขึ้นจากความวิตกกังวลความต้องการของประชาชน ถึง
กระนั้นพระองค์ยังถูกขอยังไม่หยุดหย่อน ดังนั้นจึงทรงปรารถนาจะประทานซึ่งเหล่าราช
กุมารแห่งกัมพูชา (อัญชญา จิตสุทธิญาณ และคณะ, 2555: 121)

และเนื้อหาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่กล่าวถึงการรักษาชีวิตของสัตว์ไม่ให้
ถูกทำร้าย ในจารึกฉบับที่ 1 ความว่า

ณ ถิ่นนี้ บุคคลไม่พึงฆ่าสัตว์มีชีวิตใด ๆ เพื่อการบุชายัญ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.
ปยุตโต), 2552: 143)

ยังปรากฏในจารึกฉบับที่ 5 ความว่า

ข้าฯ เมื่ออภิเษกได้แล้ว 26 พรรษา ได้ออกประกาศให้สัตว์ทั้งหลายต่อไปนี้เป็นสัตว์ปลอดภัย
จากการถูกฆ่า กล่าวคือ นกแก้ว นกสาลิภา นกจากพราว หงส์ นกน้ำ นกมิช นกน้ำคราญ
ค่างควม มดแดงมะม่วง เต่าเล็ก ปลาไม่มีกระดูก ฯลฯ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต),
2552: 176)

ในส่วนจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็กล่าวถึงการรักษาชีวิตของสัตว์ไม่ให้ถูกทำร้ายไว้
เช่นเดียวกัน ดังปรากฏในโคลกที่ 43 ด้านที่ 4 ความว่า

คนที่ทำผิดฆ่าแล้วฆ่าแล้ว เข้ามา ณ ที่นี้ ก็ไม่ควรถูกลงทัณฑ์ฯ ส่วนคนที่อาศัยอยู่ ณ ที่นี้ แต่
ชอบทำร้ายสัตว์ต่าง ๆ ต้องถูกลงทัณฑ์ และไม่ควรได้รับการยกโทษฯ (อัญชญา จิตสุทธิญาณ
และคณะ, 2555: 122)

ข้อความจากจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชแสดงให้เห็นหลักการปกครองบ้านเมืองที่ดำเนิน
รูปแบบตามแนวคิดพระพุทธศาสนา ทั้งหลักปกครองประชาชนแบบบิดาปกครองบุตร การมุ่ง
ความสุขส่วนรวม มีพระบรมราชโองการให้ข้าราชการดูแลทวยราษฎร์อย่างใกล้ชิด ทรงสร้างสรรค
ความเจริญด้วยการสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ การพระราชทานความเมตตาและการให้ทานแก่
ประชาชนทุกหมู่เหล่า ตลอดจนคุ้มครองชีวิตสัตว์จำนวนมากมิให้ถูกฆ่า หลักการปกครองบ้านเมือง
โดยใช้หลักธรรมเพื่อให้เกิดสันติสุขดังกล่าว ส่งผลให้พระเจ้าอโศกมหาราชทรงประสบความสำเร็จใน
การบริหารประเทศจวบจนพันรัชสมัย ประเทศอินเดียในรัชสมัยของพระองค์แผ่ไพศาลรุ่งเรือง พระ
เกียรติคุณขจรไกลนอกประเทศ ราษฎรขนานนามพระองค์ว่า “พระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี” ผู้ทรงเป็นที่รัก
ยิ่งแม้กระทั่งในหมู่เทพ

พระราชกรณียกิจที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงปฏิบัติอย่างเคร่งครัดนี้ จะเห็นได้ว่าพระเจ้า
ชัยวรมันที่ 7 ก็ทรงเจริญรอยตามแบบเดียวกัน พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงอาศัยความเชื่อทาง
พระพุทธศาสนานิกายมหายาน เป็นอุดมการณ์สำคัญในการแผ่ขยายความร่มเย็นเป็นสุขทั่ว
ราชอาณาจักร ดังข้อความจากจารึกประจำอำเภอศุภคาลาที่แสดงให้เห็นข้างต้น แม้เพียงทวยราษฎร์

เป็นโรคทางกายย่อมส่งผลให้พระองค์เจ็บปวดตามไปด้วย การสถาปนาอารคยศาลาจึงเป็นการแบ่งเบาความทุกข์ของทวยราษฎร์

อย่างไรก็ดี แม้หลักการที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะทรงเจริญรอยตามแบบอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ทว่าในการปฏิบัติของพระองค์ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ทรงปรับใช้รูปแบบธรรมิกราชของพระเจ้าอโศกมหาราชเพื่อให้เกิดผลที่ดียิ่งกว่า แสดงความเห็นไว้ว่า “...พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจจะทำทรงปฏิบัติพระองค์เช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราชในการเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาหรืออาจจะมากกว่าพระเจ้าอโศกเสียด้วยซ้ำ พระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์ลัทธิเถรวาทหรือหินยาน ซึ่งส่วนใหญ่จะมุ่งสอนให้บุคคลช่วยตนเองเป็นข้อใหญ่โดยผู้อื่นมีอาจจะช่วยเหลือได้ แต่ในขณะที่เดียวกันก็สอนให้บุคคลมีจิตเมตตากรุณาต่อผู้อื่น...ส่วนพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน แต่เป็นลัทธิมหายานซึ่งประกอบไปด้วยพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ผู้ซึ่งไม่ยอมเข้าสู่นิพพานแต่จะคอยช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าสู่นิพพานก่อน แล้วพระองค์ก็จะเสด็จตามไปเบื้องหลัง...” (ศ.ดร.ม.ร.ว.สริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2543: 243-244)

กล่าวได้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงยึดต้นแบบธรรมิกราชาจากพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นแนวทางในการปกครองประเทศ แต่ในขณะที่เดียวกันพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงปรับแนวทางบำเพ็ญธรรมเพื่อผลประโยชน์ของทวยราษฎร์ให้ประสานกับอุดมการณ์พระพุทธศาสนานิกายมหายานเพื่อเชิดชูว่าพระองค์เปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์ที่แสดงพระเมตตาโปรดสรรพสัตว์ทุกข์ยากนั่นเอง

จารึกประจำอารคยศาลาสถาปนภาพพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในฐานะพระราชผู้บรรเทาทุกข์ของทวยราษฎร์ด้วยพระราชปณิธานและพระราชกรณียกิจตามคติพระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนานิกายมหายาน จะเห็นได้จากเนื้อความจารึกให้รายละเอียดพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงช่วยเหลือทวยราษฎร์ที่เจ็บป่วยซึ่งประสบความทุกข์ ทำให้ต้องมีการก่อสร้างอารคยศาลาหรือสถานพยาบาลเพื่อรักษาผู้ป่วย ภายในอารคยศาลาประกอบไปด้วยแพทย์ และเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานแต่ละแผนกอย่างครบวงจร แนวทางในการบรรเทาทุกข์เพื่อการสาธารณสุขของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นับว่าเอื้อประโยชน์อย่างสูงสุดต่อเหล่าทวยราษฎร์ เพราะความทุกข์ที่เกิดจากโรคเป็นภัยคุกคามสวัสดิภาพชีวิตของทวยราษฎร์โดยตรง ดังนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงทรงวางแนวทางพัฒนาคุณภาพชีวิตของเหล่าทวยราษฎร์อย่างเป็นรูปธรรม โดยวางระบบรักษาพยาบาลผู้ป่วยอย่างสมบูรณ์

ส่วนเนื้อหาจารึกอารคยศาลาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงปฏิบัติตามแบบอย่างธรรมิกราชาของพระเจ้าอโศกมหาราช โดยทรงปกครองอาณาจักรด้วยหลักธรรม ดังข้อความจารึกที่สะท้อนพระราชกรณียกิจพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ว่าทรงยึดมั่นประโยชน์สุขเหล่าทวยราษฎร์เป็นที่ตั้ง เมื่อพิจารณาข้อความจารึกพระเจ้าอโศกมหาราชพบว่ามีความสอดคล้องกับข้อความในจารึกอารคยศาลาตาเหมือนโต้ง และจารึกทรายฟอง ที่สะท้อนอุดมการณ์พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือ มีการแสดงให้เห็นพระราชปณิธานอย่างแรงกล้าในอันที่จะช่วยเหลือทวยราษฎร์ให้พ้นทุกข์ กล่าวถึงการบริการด้านสาธารณสุขเพื่อผลประโยชน์ภายในพระราชอาณาจักร กล่าวถึงความศรัทธาตามหลักพระพุทธศาสนาและกล่าวถึงการคุ้มครองชีวิตของสรรพสัตว์ไม่ให้ถูกทำร้าย

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าพระราชปณิธานและพระราชกรณียกิจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ที่สะท้อนผ่านจารึกประจำอารยศาลาเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่ามหาราชผู้ยิ่งใหญ่แห่งกัมพูชาพระองค์นี้ ทรงเจริญรอยตามแบบอย่างธรรมิกราชาของพระเจ้าอโศกมหาราชอย่างชัดเจน ทรงประสบความสำเร็จอย่างงดงามในการปกครองอาณาจักรและสร้างความศรัทธาในหมู่ทวยราษฎร์ ถึงแม้พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะสวรรคตไปแล้วก็ตาม ทว่าพระเกียรติคุณของพระองค์ยังคงสถิตย์อยู่ในใจชาว กัมพูชาจนถึงปัจจุบันอย่างไม่เสื่อมคลาย

6. บทสรุป

อาณาจักรขอมเป็นอาณาจักรโบราณเริ่มต้นขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 6 โดยเริ่มจากอาณาจักรฟูนัน มีที่ตั้งอยู่ที่ประเทศกัมพูชา มีอาณาเขตรอบคลุมพื้นที่บางส่วนของประเทศไทยลาวและเวียดนามในปัจจุบัน นับเป็นอาณาจักรที่มีแสนยานุภาพมากที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาได้อ่อนกำลังลงจนเสียดินแดนบางส่วนให้กับอาณาจักรสุโขทัย และแตกสลายในที่สุดเมื่อตกเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรอยุธยา มรดกที่สำคัญที่สุดของอาณาจักรขอมคือ นครวัดและนครธม ซึ่งเคยเป็นเมืองหลวงเมื่อครั้งอาณาจักรแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุด และยังมีลัทธิความเชื่อต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ศาสนาหลักของอาณาจักรนี้ได้แก่ ศาสนาฮินดู พุทธศาสนาเถรวาท และพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับจากศรีลังกา ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นช่วงที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เสด็จขึ้นครองราชย์ปกครองอาณาจักรขอมสมัยพระนคร ทรงกอบกู้เอกราชจากชนชาติจามทรงสถาปนาเมืองนครธมขึ้นเป็นศูนย์กลางแห่งใหม่ ทรงเปลี่ยนศาสนาจากศาสนาฮินดูเป็นพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท ทรงสร้างศาสนสถานจำนวนมาก เพื่อแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระองค์ทั้งทางการเมืองและการพระศาสนา จากหลักฐานแสดงให้เห็นว่าศิลปะแบบขอม ซึ่งเป็นศิลปะรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในยุคสมัยนั้น ได้แพร่กระจายไปทั่วดินแดนที่ประชาคมอาเซียนตอนบนอันได้แก่ ราชอาณาจักรกัมพูชา ราชอาณาจักรไทย สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว และสาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม

แม้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงศรัทธาและนับถือพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังคงอุปถัมภ์นิกายไศวะและนิกายไวษณพด้วยเช่นกัน ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่ยังคงนับถือศาสนาพราหมณ์กันอยู่ พระองค์ทรงบริจาคทานและสร้างอารยศาลามากถึง 100 กว่าแห่ง สร้างที่พักคนเดินทางจาริกแสวงบุญหรือธรรมศาลาทั่วราชอาณาจักรมากถึง 120 กว่าแห่ง รวมไปถึงปราสาทอีกมากมายหลายแห่งเป็นจำนวนมากทั้งภายในและนอกดินแดน

จากการศึกษาวิจัยเราสามารถสรุปผลการค้นพบที่สำคัญจากการศึกษาอิทธิพลของพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทต่ออารยธรรมขอมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ดังนี้

1. อิทธิพลด้านกายภาพ อิทธิพลของพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทต่ออารยธรรมขอมโบราณที่เราสามารถเห็นได้ชัดคือสถาปัตยกรรมการก่อสร้างปราสาทนครธมที่เรารู้จักกันดีในนามศิลปะแบบขอม ซึ่งเป็นศิลปะที่ได้รับแรงบันดาลใจจากหลักปรัชญาคำสอนเกี่ยวกับอุดมคติแบบพระโพธิสัตว์นิกายเถรวาท ซึ่งมีการแกะสลักยอดปราสาทเป็นรูปพระพักตร์ของพระอวโลกิเตศวร

ศวรรษทั้ง 4 ทิศ ซึ่งหมายถึงพระมหาโพธิสัตว์ทรงสอดส่องมอญดูสรรพสัตว์ทั้ง 4 ทิศด้วยพระมหากรุณาปรารภณาที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ และจากปรัชญาคำสอนเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์นี้เองทำให้พระเจ้าชัยวรมันทรงโปรดให้สร้างอารามโรคนศาสนาหรือโรงพยาบาล 120 แห่งทั่วพระราชอาณาจักรเพื่อรักษาประชาราษฎร์ของพระองค์ให้พ้นจากความทุกข์ที่เกิดจากโรคภัยต่าง ๆ และทรงโปรดให้สร้างธรรมศาลาหรือที่พักคนเดินทางมากกว่า 100 แห่งทั่วพระราชอาณาจักรของพระองค์

2. อิทธิพลด้านจินตภาพ อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายมหายานต่ออารยธรรมขอมโบราณในด้านที่เป็นนามธรรมได้แก่คำสอนหรือแนวคิดเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ อันเป็นอุดมคติของพระพุทธศาสนามหายาน ดังนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จึงทรงนำคำสอนว่าด้วยอุดมคติพระโพธิสัตว์มาประยุกต์ใช้กับการบริหารและปกครองพระราชอาณาจักรโดยทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจหลายประการเพื่อความสุขของอาณาประชาราษฎร์ เป็นต้นว่าทรงโปรดให้ก่อสร้างอารามโรคนศาสนาหรือโรงพยาบาลขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร และทรงโปรดให้สร้างธรรมศาลาหรือสถานที่พักของคนเดินทาง โดยทรงยึดอุดมคติพระโพธิสัตว์อย่างจริงจังทรงถือว่าพระองค์เป็นผู้บำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ และต่อมาคืออิทธิพลด้านการเมืองการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพระองค์ทรงเปลี่ยนแนวคิดการปกครองตามลัทธิเทวสิทธิ์ (Divinity Theory) ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ถือว่าพระมหากษัตริย์มีสถานะเป็นพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ โดยเป็นตัวแทนขององค์พระศิวะหรือเป็นองค์อวตารของพระนารายณ์ที่เสด็จลงมาประทับอยู่บนโลกเพื่อปกครองมนุษย์พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงปรับเปลี่ยนปรัชญาการเมืองการปกครองจากลัทธิเทวสิทธิ์มาเป็นการปกครองตามอุดมคติของพระพุทธศาสนามหายานที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มาช่วยเหลือสรรพสัตว์คือประชาชนให้หลุดพ้นจากห้วงของความทุกข์ ดังนั้นเราจึงสามารถพบเห็นรูปเคารพของพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ปราสาทบายนในนครธมและที่อื่น ๆ อีกทั่วพระราชอาณาจักร นอกจากนั้นพระองค์ยังดำเนินตามพระราชจริยวัตรของพระเจ้าอโศกมหาราชจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียโดยการสร้างอารามโรคนศาสนา การสร้างอารามโรคนศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นการดำเนินตามคำสอนเกี่ยวกับอุดมคติแบบพระโพธิสัตว์ เพราะเราสามารถพบเห็นรูปเคารพของพระโกลิยศุคุโรโพธิสัตว์ที่รู้จักกันในพระพุทธศาสนามหายานว่าเป็นพระโพธิสัตว์ผู้เชี่ยวชาญทางการแพทย์ นอกจากนั้นพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงให้ความสำคัญกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้มีความเจริญรุ่งเรืองโดยการสร้างศาสนสถานที่เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุทั่วพระราชอาณาจักร และที่สำคัญคือพระองค์ทรงโปรดให้สร้างปราสาทตาพรหมเพื่อเป็นมหาวิทยาลัยทางพระพุทธศาสนาเหมือนกับมหาวิทยาลัยนาลันทาอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนามหายานในประเทศอินเดีย

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

กรุณา-เรืองอุไร กุศลาสัย. (2543). *วัฒนธรรมสัมพันธ์ไทย-อินเดีย*. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์สยาม, _____ . (2545). *อโศกมหาราช และข้อเขียนคนละเรื่องเดียวกัน*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์สยาม.

- จิตร ภูมิศักดิ์. (2534). *ความเป็นมาของคำสยาม, ไทย, ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงกมล.
- _____ . *ตำนานแห่งนครวัด*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2545.
- โจวต้ากวน. (2543). *บันทึกว่าด้วยชนบธรรมเนียมประเพณีของเจนละ*, แปลจากต้นฉบับภาษาจีนโดย เฉลิม ยงบุญเกิด. กรุงเทพมหานคร ; สำนักพิมพ์มติชน.
- จีโต มาดแลน. (2543). *ประวัติเมืองพระนครของขอม*, ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร ; สำนักพิมพ์มติชน,
- เซอเม คล้ายแก้ว. (2527). *จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- เซเดย์ ยอร์ช. (2542). *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*, แปลโดย ปราณี วงศ์เทศ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.
- แซนเดอร์ เดวิด. (2540). *ประวัติศาสตร์กัมพูชา*. แปลโดย พรธงาม เ่งาธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงษ์, วงศ์เดือนนาราจักร. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2552). *จารึกอโคก (ธรรมจักรบนเศียรสิงห์) รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- มาร์โธ อองเดร. (2539). *ราชมรรคา*, แปลโดย วลัย วิวัฒน์สร. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผีเสื้อ.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2548). *ปราสาทขอมในดินแดนไทย ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ*. กรุงเทพมหานคร ; สำนักพิมพ์มติชน,
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ศ.ดร.มรว. (2531). *ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

2. ภาษาอังกฤษ

- Higham, C.. (2014). *Early Mainland Southeast Asia*. Bangkok: River Books Co., Ltd.
- _____ . (2001). *The Civilization of Angkor*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Jacques, Claude. (1972). *La Carrière de Jayavarman VII*. French :BEFEO.
- David Chandler. (2008). *A History of Cambodia*. Colorado :Westview Press: Boulder.
- Stark, M.T.. (2002). *From Funan to Angkor : Collapse and Regeneration in Ancient Cambodia. After Collapse: The Regeneration of Complex Societies*. Bangkok: White Lotus Co., Ltd.,
- Vickers, M. T.. *Cambodia after Angkor: The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Vol. 2). USA : Yale University, 1977.
- Sengupta, Arputha Rani (Ed.) (2005). *God and King : The Devaraja Cult in South*

- Asian Art & Architecture*. Retrieved 14 September 2012. Madras :
Institute of Asian Studies.
- Chatterjee, A.K. (1987). *The Yocagara Idealism*. 2nd rev. ed., 1975; rpt. Delhi : Motilal
Baranasidass Publishers.
- Dutt, N. (1930). *Aspects of Mahayana Buddhism and Its Relation to Hinayana*.
London : Luzac & Co.
- Gopalakrishnan, R. (1987). *A Study of Sivajnana Siddhiyar Parapakkam*. Madras :
University of Madras.
- Inkrungkao P. Prasit. (1999). *The Problem of Dukkha and Its Solution in Theravada
Buddhism*. Madras: Ph.D. Thesis of Madras Christian College,
- Sharma, Chandradhar. (1988). *A Critical Survey of Indian Philosophy*. Delhi : Motilal
Baranasidass Publishers.
- Briggs (L.P.) (1951). *The Ancient Khmer Empire*. Philadelphia ; American Philosophical
Society.